* محمد حسنین ساحر

بال ادب تے ڈاکٹر محمد ریاض شاہد دی بال شاعری
(تجزیاتی مطالعہ)

Abstract:

The importance of children's literature in personality building is a topic on which there is no room for debate, because, every sensible person knows that children's literature also plays an important role in child personality building. Unfortunately, children's literature has never been given the importance that it deserves. Punjabi literature is being created in large quantity but there are only a few poets who write for children. Dr. Muhammad Riaz Shahid (Born: 1954) is one of them. He is a renowned personality of Punjabi Language and Literature. He is generally known for his research work. But he has a particular identity as a Children's Poet. This article contains a critiqued and scrutinized analysis of his children's poetry (Punjabi) along with the general literary behavior of poets and the public towards Children's literature/poetry. Children's poetry is not an easy task to do. It requires a unique set of mind. Here, in this article, it is tried to discover how successfully he justified himself as a Children's Poet.

Keywords: *Dr. Muhammad Riaz Shahid, Children's Literature, Children's Poetry, child personality building.*

بال ساڈی قومی امانت نیں تے ایس امانت دا تحفظ ساڈا فرض اے۔ بالاں دا تحفظ صرف چنگا لباس، خوراک، کھڈونے تے وڈے تعلیمی اداریاں وچ پڑھان دا ناں نہیں، بلکہ جسمانی نشونمالئی سہولیات

دے نال نال بالاں دی عمدہ ذہنی تربیت دا بندوبست وی ضروری اے۔ ایہ اسے صورت ممکن اے کہ اسی بالاں نوں ابتدا توں ای اوہناں دی نفسیات تے ضروریات نوں مُکھ رکھدیاں ہوئیاں ایسا ادبی مواد مہیا کریے جو تفریح دے نال نال اوہناں دے کردارنوں وی سنوارے تے مستقبل دا اچھا انسان بنن دیاں راہواں وی ہموار کرے۔ بالاں دی تربیت وچ ادب دے کردار توں انکار نہیں کیتا جا سکدا۔ گل اگے ٹورن توں پہلے ایہ ویکھنا ضروری اے کہ بال ادب ہوندا کیہ اے؟ بال ادب توں مراد ایسا ادب اے جو بالاں دی ذہنی تے جسمانی صلاحیتاں نوں مُکھ رکھ کے تحریر کیتا جائے۔ یعنی اوہ ادب جو بالاں دی ذہنی تے جسمانی تعلیم و تربیت تے صلاحیتاں نوں نکھارن دے لئی صاف، سادہ تے عام فہم زبان وچ قلمبند کیتا جائے۔ بال ادب بارے شفیع الدین نیّر دے وچار ملاحظہ ہون:

> ''بچوں کے ادب سے مراد نظم و نثر کا وہ ذخیرہ ہے جو خاص طور پر بچوں کے لیے لکھا گیا ہو یا اپنی معنویت اور افادیت کے اعتبار سے بچوں کے لیے موزوں ہو یا یوں سمجھیے کہ جو ادب چار یا پانچ سال کی عمر سے تیرہ چودہ برس تک کے بچوں کے لیے مخصوص ہو، اسے ہم بچوں کے ادب سے تعبیر کرتے ہیں۔ بلاشبہ بچوں کے ادب کو بھی ان اقدار اور خصوصیات کا حامل ہونا چاہیے جو کسی بھی زبان کی نظم و نثر کو ادب کا درجہ بخشتی ہیں۔ ان تحریروں میں خیال کی رفعت جذبہ کی صداقت ، زبان کی لطافت اور بیان کا حسن شامل ہیں''۔ (1)

برٹینیکا جونیئر انسائیکلو پیڈیا وچ بال ادب دی تعریف انج کیتی گئی اے:

> ''By children literature, is meant three kinds of writing, important in the lives of young people as they grow up. In the first place the term includes all of the different kinds of stories, written especially for boys and girls….. Secondly, it refers to traditional or folk literature, the collection of fairly tales. Finally, it includes the books written for adults which children have claimed as their own''. (2)

انسائیکلو پیڈیا دے مطابق بال ادب وچ اوہ تمام کتاباں شامل نیں جو بالاں لئی خاص طور تے لکھیاں گئیاں نیں۔ جیہناں وچ کہانیاں وی نیں تے اوہ کتاباں وی جو لکھیاں تے وڈیاں لئی گئیاں نیں، لیکن بالاں نیں وی اوہناں نوں اپنا لیا اے۔ آسان لفظاں وچ گل کریے تاں بالاں لئی تخلیق کیتے گئے ادب نوں مجموعی طور تے بال ادب، تے بالاں لئی تخلیق ہون والی شاعری نوں بال شاعری آکھیا جاندا اے۔

شاعری اک آفاقی صنفِ ادب اے۔ شاعری دی حد مقرر کرنا کوئی آسان کم نہیں۔ کیوں کہ شاعری توں لطف اندوز ہون دی صلاحیت کسے خاص طبقے دی میراث نہیں۔ شاعری عوام لئی وی اتنی ہی لطف دا باعث اے جتنی کہ خواص لئی۔ بالکل ایسے طرح شاعری ہر عمر تے ہر جنس لئی برابر ذوق دی تسکین دا باعث بندی اے۔ شاعری دراصل انسانیت دی میراث اے۔ وڈیاں دی طرح بالاں نوں وی شاعری توں لطف اندوز ہون دی صلاحیت قدرت نے عطا کیتی اے۔ چھوٹا بچہ وی سُر، تال تے مترنم لفظاں دی تکرار دا مزا لیند ا اے۔ شاعری بالاں اُتے بڑے دُور رَس اثرات مرتب کردی اے۔ ایس لئی بال ادب وچ شاعری دی اپنی اک خاص اہمیت اے۔ بالاں دی نفسیات دا خیال رکھدیاں ہوئیاں اوہناں لئی شاعری کرنا کوئی سوکھا کم نہیں۔ ایہو وجہ اے کہ بال شاعری کرن والے گنتی دے شاعر سامنے آندے نیں۔ بالاں دے معروف ادیب سراج انور ایس حوالیوں لکھدے نیں:

> ''بچوں کے لیے لکھنا بچوں کا کھیل نہیں ہے۔ میں سمجھتا ہوں کہ بچوں کے لیے لکھنا ایک بے حد دشوار کام ہے۔ بڑے ادیبوں سے جب بچوں کے لیے لکھنے کو کہا جاتا ہے تو وہ بغلیں جھانکنے لگتے ہیں۔ وجہ محض یہ ہے کہ بچوں کے ادیب کو دراصل اس کی انگلی پکڑ کر اس کے ساتھ ساتھ چلنا پڑتا ہے۔ اسی کی طرح اپنے ذہن کو کچا بنا کر سوچنا پڑتا ہے۔ اسی کی طرح آسان لفظوں میں بات کرنی پڑتی ہے اور اسی کی طرح جس چیز کو دیکھ کر بچہ خوش ہو، اسے بھی خوش ہونا پڑتا ہے۔''(3)

بال ادب دا آغاز اٹھارویں صدی دے اخیر وچ مغرب وچ ہویا۔ اُس دے بعد بادل ادب دی ایہ روایت مضبوط تے مستحکم ہوندی چلی گئی۔ مغربی بال ادب دی دلچسپ گل ایہ اے کہ اوتھے دے ادیباں نے سمے دے نال نال بالاں دی ذہنی قوت تے نفسیات دے عین مطابق ادب تخلیق کیتا۔ مثلاً اوتھے جدوں بال ادب دا آغاز ہویا تاں اُس دا مقصد محض بالاں نوں تفریح فراہم کرن تک ہی محدود نہیں سی۔ لیکن، اُنیویں تے ویہویں صدی وچ جدوں ذہنی عمر نال مطابقت تے مشابہت رکھن والے بال ادب دی کمی دا احساس ہویا تاں اوہناں ادیباں نے تفریح دے نال نال جدید علوم و فنون تے معلوماتی موضوعات نوں وی بال ادب دا حصہ بنایا، جس دی وضاحت تھامس بور مین دی کتاب (1734) A Description of Three Hundred Animals توں ہوجاندی اے۔ ایس کتاب وچ علم سِکھن دا اک فطری عمل کارفرما اے۔ جس وچ مختلف جانوراں بارے معلومات نوں ایس طرح پیش کیتا گیا اے کہ اس وچ بالاں دی دلچسپی وی قائم رہندی اے تے اوہ معلومات وی حاصل کرلیند ے نیں۔ مغربی بال ادب دی اہم خصوصیت ایہ اے کہ اس وچ بالاں دی ذہنی عمر (Choronological Age) دا خاص خیال رکھیا جاندا اے۔

پاکستان وچ بالاں دا ادب بہت کم تخلیق ہو رہیا اے۔ جے گل پنجابی دی کریے تاں ایہ کہنا غلط نہیں کہ پنجابی وچ بال ادب آٹے وچ نمک دے برابر اے۔ پنجابی ادب اُتے مجموعی جھات پایئے تاں بال ادب دا خانہ تقریباً خالی نظر آندا اے۔ ''پنجابی زبان وچ بال ادب دی پہلی گونج لوک ادب وچ سنائی دیندی اے۔ لوریاں ہونٹے مانٹے، کھیل، دُھپ بدل، بارش دے گیت، پہیلیاں، تے بالاں دے مختلف گیت۔ ایس توں علاوہ لوک کہانیاں وی بال ادب دا ابتدائی سرمایہ نیں۔ پنجابی تخلیق کاراں نے بال ادب ول خاص توجہ نہیں دِتی۔ حافظ محمود شیرانی موجب اورنگ زیب عالمگیر دے ویلے بالاں لئی کجھ نصابی کتاباں تخلیق کیتیاں گئیاں سن جو ایس ویلے ناپید نیں۔''(4)

تقسیم توں پہلے بالاں لئی گورمکھی لپی وچ اک رسالہ ''بالک'' دے ناں نال شائع ہوندا رہیا اے۔ پاکستان بنن توں بعد ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے اپنے رسالے ''مہینہ وار پنجابی'' وچ بالاں لئی نہ صرف خود ادب تخلیق کیتا بلکہ دُوجے لکھاریاں دا وی ایس پاسے دھیان کرایا۔ ایس توں علاوہ ''حق اللہ'' تے ''لہراں'' وچ وی بال ادب شائع ہوندا رہیا اے۔ الیاس گھمن تے جمیل احمد پال دی ادارت وچ بالاں لئی دو ماہی ''میٹی'' وی شائع ہوندا رہیا اے۔ بال ادب دے حوالے نال شائع ہون والیاں پنجابی رسالیاں وچ ''مہینہ وار پکھیرو'' نوں خاص انفرادیت حاصل اے۔ کیوں کہ ایہ رسالہ پچھلے بائیاں ورہیاں توں مسلسل شائع ہو رہیا اے۔

بال شاعری دی روایت اُتے جھات پایئے تاں سب توں پہلی کوشش، بشیر منذر دی نظماں دی کتاب ''الھڑ بلھڑ باوے دا'' 1979ء وچ سامنے آئی (ایس دا دوجا ایڈیشن 2020ء وچ شائع ہویا)۔ بشیر منذر دیاں نظماں وچ زبان دی شیرینی، معصوم جذبیاں، لوک گیتاں تے لوک کہانیاں دا رچاؤ اُگھڑواں اے۔ ایس توں بعد فیاض راجی دی ''ہونٹے مانٹے'' (1979ء) شائع ہوئی۔ ایس کتاب دی اشاعت ویلے فیاض راجی دسویں جماعت دے طالب علم سن۔ ایس پاروں فنی رچاؤ یا گہرائی دی تھانویں معصوم جذبے زیادہ شدت نال محسوس کیتے جا سکدے نیں۔ ''کھنڈ کھڈونے'' ڈاکٹر اسحاق جاوید دی کتاب اے جو 1981ء وچ شائع ہوئی۔ غلام مصطفیٰ بسمل دی کتاب ''جگمگ جگنو' 1984ء وچ شائع ہوئی جس وچ بالاں دے فطری تقاضیاں نوں مُکھ رکھدیاں ہویاں مترنم نظماں تخلیق کیتیاں گئیاں نیں۔ محمد اقبال نجمی دیاں تِن کتاباں ''ٹم ٹم تارے (1985ء)، کھِڑ دے پھل (1988ء) تے سُچے موتی (1988)'' چھپ چکیاں نیں۔ اِک معلم ہون دے ناطے محمد اقبال نجمی نے بالاں دی نفسیات دا خاص خیال رکھن دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں دیاں نظماں بالاں دے حوالیوں مقصدی ادب دے زُمرے وِچ آندیاں نیں۔ محمد احمد شاد نے بالاں لئی اُردو وچ بہت ادب تخلیق کیتا۔ البتہ 1988ء وِچ اوہناں دا پنجابی بال شاعری تے مشتمل پہلا پراگا ''آ کا باکا'' دے ناں نال شائع ہویا۔ محمد احمد شاد دا بالاں واسطے

پنجابی نعتاں دا مجموعہ ''نور مینارا'' دے ناں نال 1989ء وچ شائع ہویا۔ 1991ء وِچ ڈاکٹر محمد صدیق حل دی کتاب ''اکھیاں دے تارے'' شائع ہوئی۔ 1991ء ڈاکٹر ریاض مجید دی کتاب ''پڑھ بسم اللہ'' شائع ہوئی۔ ایہ کتاب اقوامِ متحدہ دی طرفوں ہر سال منائے جان والے بالاں دے عالمی دن دے حوالے نال شائع کیتی گئی سی۔ ایہ کتاب خاص طور اُتے بیرون ملک مقیم پاکستانی بالاں نوں اپنی مادری زبان نال روشناس کران دے مقصد نال لکھی گئی سی۔ ایس کتاب بارے حفیظ احمد لکھدے نیں:

> ''پنجابی میں بچوں کے لیے لکھی گئی 'نرسری رائمز' کی اپنی نوعیت کی یہ پہلی کتاب ہے۔ جو باقاعدہ منصوبہ بندی کے تحت تین سال سے ۱۰ سال کی عمر تک کے اوسط ذہانت والے اُن بچوں کی صلاحیتوں اور استعداد کو مدنظر رکھ کر لکھی گئی ہے جو بیرون ملک یعنی اجنبی ماحول اور اجنبی زبانوں کے شور میں پیدا ہوئے اور وہیں پل بڑھ رہے ہیں۔ بین الاقوامی معیار کے مطابق شائع ہونے والی اس کتاب کو پنجاب کی سرزمین سے دور رہنے والے پنجابیوں اور ان کے بچوں کو پنجاب کے موجودہ کلچر اور میوزیم کلچر سے روشناس کرانے کی ایک اہم کوشش قرار دیا جاسکتا ہے۔''(5)

1993ء وچ محمد شریف انجم دی کتاب ''سجری سویر'' تے 1997ء وچ عادل صدیقی دی کتاب ''جگنو، پھُل، تتلی'' شائع ہوئی۔ سلطان کھاروی دی ''چڑیے گیت سنا'' توں بعد ''بال بلونگے'' 2000ء وچ شائع ہوئی۔ ایس کتاب دی خاص گل ایس وچ شامل نظماں دے منفرد سرناویں نیں۔ سال 2001ء وچ بال شاعری دیاں دو کتاباں حنیف زاہد دی ''انبر تارے'' تے کلیم شہزاد دی ''پینگھ ہلارے'' شائع ہوئیاں۔ 2005ء وچ دلشاد چن دیاں بال نظماں دی ضخیم کتاب ''ویڑھے کھیڈن چن'' شائع ہوئی۔ ایسے سال دو جی کتاب غلام سرور رانا دی ''پھلواڑی'' سامنے آئی۔ 2010ء وچ دلشاد احمد چن دی دو جی بال شاعری دی کتاب ''قائداعظم چن توں سوہنا'' شائع ہوئی۔ ناں توں ظاہر اے کہ ایس کتاب وچ قائداعظم محمد علی جناح دے حوالیوں نظماں شامل نیں۔ 2011ء وچ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد دی بال شاعری دا پراگا ''نکی دنیا'' شائع ہویا۔ 2012ء وچ شین شوکت دی ''اکھیاں دے تارے'' شائع ہوئی۔ ایس توں بعد 2015ء وچ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد دی دو جی بال نظماں دی کتاب ''چن تارے'' دے سرناویں ہیٹھ شائع ہوئی۔ سال 2015ء وچ دو مزید کتاباں؛ محمد احمد شاد دی ''ہونٹے مائیاں'' تے خالد جاوید دی ''تتلیاں'' شائع ہوئیاں۔ 2016ء وچ محمد اکرم قلندری دی ''سجرے پھُل''، 2017ء وچ انور اداس دی ''راج دلارے''، 2018ء وچ صادق شاہین دی ''چڑیاں، توتے، کاں'' تے 2019ء وچ احمد یار جنجوعہ دی ''بول پنجابی'' شائع ہوئیاں۔ سال 2020ء وچ عبدالکریم قدسی دی کتاب ''گوماں دے

گلاب''، صدیق حیرت دی ''ہوٹے ماٹے''، خالد محمود عالی دی ''کھنڈاں دے کھڈونے''، امجد شریف دی ''دھرتی، چن تے پھُل'' تے صادق شاہین دیاں دو کتاباں ''چانئی ونڈ دے جگنو'' تے ''گلاں دے وچ گل لکائی'' شائع ہوئیاں۔''(6)

پنجابی ادب دے مکمل سرمائے تے جھات پایئے تاں شعری ادب نثر اُتے غالب نظر آندا اے۔ بال ادب دی صورت حال وی ایس توں مختلف نہیں۔ بال شاعری، نثری بال ادب اُتے مقدار دے حوالیوں غالب اے۔ نثر دے مقابلے وچ بال شاعری زیادہ تخلیق ہوئی اے۔ بال ادب اتے شاعری دے ایس غلبے دا سبب فطری اے۔ کیوں کہ بچپن وچ ننھے ذہناں نوں شاعری اپنے اختصار، غنائیت تے ترنم پاروں زیادہ متاثر کردی اے۔ بالاں لئی اک نظم نوں یاد کرنا، کہانی دی نسبت زیادہ آسان ہوندا اے۔

بے شک پنجابی بال ادب وچ شاعری دا ذخیرہ نثر توں زیادہ اے لیکن ایس دے باوجود بال شاعری دی روایت زیادہ حوصلہ افزا نہیں۔ فیر وی کجھ ناں ایسے نیں جیہناں دیاں محنتاں تے کوششاں پاروں پنجابی بال ادب، بالخصوص بال شاعری زندہ اے۔ ایہناں چند ناواں وچ اِک اہم ناں ''ڈاکٹر محمد ریاض شاہد'' دا وی اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں دی بال شاعری دا تجزیہ پیش کیتا جا رہیا اے۔

بالاں دی سیرت وچ مذہبی عقائد بہت اہمیت رکھدے نیں۔ اپنے عقائد نوں مُکھ رکھدیاں ہوئیاں خدا دے وجود تے اس دے جمال و جلال تے دُوجیاں صفتاں دا نقش، نکی عمر وچ ای بالاں دے ذہن اُتے مرتسم کرنا وی بال شاعری دا فریضہ اے۔ جس دے تحت بچے دے کردار وچ بنیادی خوبیاں خود بخود پیدا ہو جاندیاں نیں۔ ڈاکٹر ریاض شاہد ایس حوالیوں بڑی احتیاط دا مظاہرہ کیتا اے۔ اوہناں بالاں دے ذہناں اُتے مذہبی فلسفے یا اعتقاد دا بوجھ نئیں پایا۔ بلکہ معصوماں نوں اللہ تعالیٰ دیاں اوہناں صفتاں دی جانکاری دِتی اے جونکی عمر دے بالاں لئی ضروری اے۔ حمد دا نمونہ ملاحظہ ہووے:

اللہ شاناں والا کل جہاناں والا
بیلے شہر گراں گونجے اوہدا ناں
اوہدے نور نظارے دھرتی، انبر تارے
ہر تھاں اوہدا راج سب اوہدے محتاج
اللہ دی وڈیائی کردی کل خدائی (7)

اک بال دے جذبے، خدا دے تعین تے ایس نال عقیدت دا اظہار انتہائی سادہ زبان تے معصوم انداز وچ نظماون دا سلیقہ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد دا ای وصف اے۔ اوہناں نعتاں وچ پیغمبرِ اسلام صلی اللہ علیہ وسلم نال بالاں دے عقیدت مندانہ احساس دی ترجمانی وی بہت خوب صورت اسلوب وچ

کیتی اے تے نال آپؐ دی سیرت تے معجزات دا ذکر وی بڑے چجویں انداز وچ کیتا اے۔ حالاں کہ چھوٹی بحر وچ مؤثر ابلاغ آسان کم نئیں:

پاک محمد ﷺ سرور رب دا خاص پیغمبر
اوہدےؐ ہتھاں دے وچ کلمہ پڑھدے پتھر
اوہدیؐ رحمت جاری کیہ دھرتی کیہ انبر
چانن چانن کیتا اوہدےؐ اِک اِک اکھر (8)

بال شاعری دا دائرہ بہت وسیع اے۔ پنگھوڑے توں بلوغت تک شاعری کسے نہ کسے شکل وچ نال نال سفر کردی اے۔ ایس سفر دا آغاز لوری نال ہوندا اے۔ لوری اک شیر خوار بچے نوں اُس ویلے وی متاثر کردی اے جدوں اوہ نہ تے کجھ بول سکدا اے تے نہ ای اوہ لفظاں دے مفہوم نوں سمجھ سکدا اے۔ پر ماں دی ممتا وچ گھُلے ہوئے مِٹھے تے سریلے بول بچے نوں شروع توں ای مسحور کردے نیں۔ اے گل وی سچ اے کہ لوریاں بالاں دے پڑھن لئی نئیں بلکہ اوہناں نوں سنان لئی لکھیاں جاندیاں نیں، فیر وی ہر زبان دے بال ادب دا لازمی حصہ سمجھیاں جاندیاں نیں۔ لوری صرف ماں ای اپنے بچے نوں نئیں سناندی بلکہ بھین وی اپنے ویر اُتے لوریاں دے ذریعے محبت نچھاور کردی اے۔ ڈاکٹر ریاض شاہد نے اک بھین دے جذبات دی بڑے معصوم پیرائے وچ عکاسی کیتی اے۔ ملاحظہ ہووے:

جیوے ویر پیارا ماں دی اَکھ دا تارا
بھیناں دا اے مان بھائیاں دی جند جان
سُکھاں لائے ڈیرے خُشیاں چار چُفیرے (9)

ماں توں بعد کھڈونا اوہ پہلی شے اے جس تے بچہ اپنی ملکیت جتاندا اے۔ کھڈونیاں بارے پنجابی بال شاعری وچ بے شمار نظماں ملدیاں نیں۔ بہت نکے بالاں نوں گڈی، غبارہ، گیند بہت پیارے ہوندے نیں۔ ایسیاں کھڈونیاں بارے نظماں وچ بال بہت کشش محسوس کردے نیں۔ ڈاکٹر ریاض شاہد دی تخلیق ''سیماں دی گڈی'' چوں اک نمونہ ملاحظہ ہووے:

سیماں دی گڈی اے نِت پاندی لُڈی اے
جھنگ وچوں آئی اے شونقاں دی جائی اے
چیرا کڈھوایا سُو سُرمہ وی پایا سُو
ست رنگا لہنگا اے واہ وا ای مہنگا اے (10)

بال جدوں تھوڑی سیانی عمر وچ جاندے نیں تے اوہناں نوں مختلف کھیڈاں وچ کشش محسوس ہوندی اے۔ ڈاکٹر ریاض شاہد نے بالاں دی دلچسپی نوں مُکھ رکھ کے کبڈی تے والی بال نوں اپنیاں

نظماں دا موضوع بنایا اے۔ ایہناں نظماں وچ نہ صرف غنائیت اے بلکہ پنجابی رہتل دی عکاسی وی کیتی گئی اے:

پڑھ کے ویلے ہو کے پٹھے شٹھے ڈھو کے
شانی، لیما، لال کھیڈن والی بال (11)

نظم ''کوڈی'' دے کجھ شعر ویکھو:

کوڈی دا میدان اک توں اک جوان
پُتر پالے ہوئے شیر سنبھالے ہوئے
لالہ، مانا، بابر وَیری جاون گھابر
چشتی، شرفی، مولا کھیڈن وچ نئیں رولا
کھیڈاں لکھ کروڑ کوڈی دا نئیں جوڑ (12)

بال شاعری دی سب توں وڈی خوبی حیرت تے استعجاب اے۔ بالاں دے ذہناں وچ کیہ؟ کیوں، کسراں؟ کدوں؟ جیسے سوال پیدا ہوندے رہندے نیں۔ اوہ دنیا دی ہر شے نوں حیرت تے تجسس نال ویکھدے نیں تے ایس دے بارے زیادہ توں زیادہ جانکاری حاصل کرن دی چاہ کردے نیں۔ تجسس بچے دی فطرت وچ شامل اے۔ ایس لئی بال شاعری اوہو سلاہن جوگ اے جس وچ بالاں دی فطرت دے مطابق موضوع تے اسلوب دا انتخاب کیتا جائے۔ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد شاعر ہون دے نال نال اک استاد وی نیں۔ اوہناں بالاں دی نفسیاتی ضرورتاں دا ہر ممکن خیال رکھیا اے۔ اوہناں دیاں نظماں بالاں نوں فطرت دے نال نال ماحول تے معاشرے بارے وی جانکاری دیندیاں نیں۔ ایس حوالیوں ''سویر، تارے سارے، کن من، گرمی'' دے سرناویاں ہیٹھ نظماں راہیں قدرتی سہپن دی خوب صورت تصویر کشی کیتی گئی اے۔ بالاں دی تربیت تے ذہنی جسمانی صحت لئی سیر وتفریح دی بڑی اہمیت اے۔ بالاں نوں نویاں نویاں تھاواں ویکھن دا بڑا چاہ ہوندا اے۔ قدرتی مناظر تے میلے ٹھیلے بالاں لئی بڑی کشش دا باعث نیں۔ باغ دی گل ہووے یا کسے میلے دی، ڈاکٹر ریاض شاہد نے منظر کشی بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔ نظم ''میلا'' دے کجھ شعر ملاحظہ ہون:

ڈھول ڈھمکا وَجے لوکی جاون بھجے
میلا ویکھن چلے کجھ رَل کے کجھ کلے
لُڈی بھنگڑا پاندے ہسدے نچدے منائندے
نکی دُنیا ساری پہنچی مار اُڈاری (13)

ڈاکٹر ریاض شاہد نے نہ صرف ''پاکستان، سوہنا پاکستان، پاکستانی جھنڈا، فوجی جوان''

جہیاں نظماں راہیں بالاں اندر پاکستانیت دا جذبہ جگاون دی کوشش کیتی اے بلکہ ''بابا قائداعظم'' تے ''علامہ اقبال'' جیسے قومی اکابرین بارے وی جانکاری دتی اے۔ پنجابی بال شاعری وچ بابائے قوم قائد اعظم محمد علی جناح بارے تقریباً ہر شاعر دیاں نظماں ملدیاں نیں۔ لیکن مفکرِ پاکستان ڈاکٹر علامہ اقبال دی سلاہنا پنجابی بال شاعری وچ اِکا دُکا ای نظر آندی اے۔ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد دی تخلیق ''ڈاکٹر علامہ اقبال'' ملاحظہ ہووے:

سوچاں فکراں نال کیتی گل اقبال
جال غلامی توڑے رُخ دریا دے موڑے
نواں سلیقا دِتا طور طریقا دِتا
چھیڑے قومی راگ جاگے سبھ دے بھاگ
یاد کرایا ماضی تاں ای جتی بازی
قومی شاعر اکھواوے ہر دے دِل نوں بھاوے (14)

بالاں دی نفسیات دے ماہرین موجب سَت یا اَٹھ سال دی عمر تک بالاں لئی تحریراں آسان زبان وچ ہونیاں چاہیدیاں نیں۔ موضوعات نفسیاتی ہون تاکہ بالاں دے تخیل دی نشونما وچ مددگار ثابت ہون۔ ایس عمر وچ بالاں نوں ایسیاں نظماں زیادہ پسند آندیاں نیں جیہناں وچ موسیقیت زیادہ ہووے۔ ڈاکٹر ریاض شاہد دیاں نظماں ہر حوالیوں ایس معیار تے پوریاں اُتردیاں نیں۔ اوہناں دیاں نظماں دا ترنم تے لوچ بالاں لئی کشش دا باعث اے۔ ڈاکٹر ریاض شاہد دی بال شاعری پنجاب دے مقامی رنگ وچ رنگی ہوئی اے۔ ایہ کسے وی بال شاعر لئی اک وڈی خوبی اے کیوں جے بالاں دے ادب اُتے اپنے ملک، مذہب تے سماج دا اثر ہونا بڑا ضروری اے۔ جس طرح مغربی ماحول وچ پروان چڑھن والیاں بالاں واسطے، کسے ہور تہذیب دے بالاں لئی لکھی گئی کتاب بے معنی اے، ایسے طرح پنجابی بال شاعری وچ اگر پنجاب دی رہتل نوں نظر انداز کر کے کسے ہور ملک دی تہذیب دی نقالی کیتی جائے تاں اوہ ''کوا چلا ہنس کی چال'' والی گل ہو جائے گی۔ ماں بولی تہذیب تے ثقافت دا خزانہ ہوندی اے۔ ماں بولی دے ذریعے ای اپنی تہذیب تے ثقافت نال انسان دا رشتہ قائم رہندا اے۔ ماں بولی نال انسان دی فطرت کھڑ دی تے نکھر دی اے۔ ماں بولی دی اہمیت نوں مُکھ رکھدیاں ہوئیاں تمام ترقی یافتہ مُلکاں وچ بچے دی ابتدائی تعلیم ماں بولی دے ذریعے لازمی کیتی گئی اے۔ لیکن ساڈے معاشرے وچ ماں بولی نوں تعلیم دا ذریعہ بنانا تے دُور دی گل اے، بالاں نال ماں بولی وچ گل کرنا وی جائز نہیں سمجھیا جاندا۔ ڈاکٹر ریاض شاہد نہ صرف اپنی ماں بولی نال پیار کردے نیں بلکہ اوہناں بالاں دے دلاں وچ ماں بولی دا پیار اجاگر کرن دی کوشش وی کیتی اے:

نکے بالو اپنی بولی کاں چڑی دی کہانی وانگوں
نکے بالو اپنی بولی پھُلاں لدی ٹاہنی وانگوں
نکے بالو اپنی بولی اپنے گوڑھے ہانی وانگوں
جہڑا اس تو وَکھ ہو جاندا دَھرتی اُتے ککھ ہو جاندا (15)

ڈاکٹر سلیم اختر موجب ''بچوں کا ادب ایسی تحریروں پر مشتمل ہوتا ہے جن میں دوڑ پیچھے کی طرف کے مصداق ادیب بچہ بن کر بچوں کے لیے لکھتا ہے۔''(16) بلاشبہ، بالاں دے شاعر یا ادیب نوں بال بن کے ادب تخلیق کرنا پینداا ے تے ایہی وصف ڈاکٹر ریاض شاہد دی نویکلتا دا ثبوت اے۔ ڈاکٹر ریاض شاہد نے بالاں لئی جیہڑ یاں نظماں تخلیق کیتیاں نیں اوہناں دی بنیاد سراسر لوک شاعری اُتے رکھی اے۔ لوک گیتاں دی وڈی خوبی بے ساختگی ہوندی اے جو ڈاکٹر ریاض شاہد دیاں نظماں دا خاص وصف اے۔ بالاں دے فہم دے مطابق چھوٹیاں بحراں تے سلیس زبان، لفظ نال لفظ تے مصرعے نال مصرع ایس روانی نال جڑیا ہویا اے کہ نظم دے بول بڑی آسانی نال بالاں دی زبان تے چڑھ جاندے نیں۔ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد نے بالاں دی نفسیات دا خاص خیال رکھیا اے۔ ایہی وجہ اے کہ پنجابی بال شاعری دے کھیتر وچ اوہناں دی بال شاعری سب توں ممتاز نظر آندی اے۔ محبت، شفقت، خلوص، تے سَچے سُچے جذبے اوہناں دی شخصیت دا خاصہ نیں۔ اوہناں دی بال شاعری ایہناں ای جذبیاں دا نتیجہ اے۔ ''نکی دنیا'' تے ''چن تارے'' وچ اوہ سبھے گُن ویکھے جا سکدے نیں جو بال شاعری وچ ہونے چاہیدے نیں۔

بال ادب دی اپنی الگ اہمیت اے۔ ایس نوں پڑھن والے بال وی وڈیاں دی طرح پسند تے ناپسند دی آزادی رکھدے نیں۔ بال ادب لئی نہ تے عمر دی کوئی قید اے تے نہ ای علم دی کوئی حد اے۔ اج دنیا دے ہر ملک تے ہر زبان وچ بال ادب دی ضرورت وچ روز بروز اضافہ ہو رہیا اے لیکن ضرورت ایس دی اہمیت نوں سمجھن دی اے۔ ڈاکٹر سید اسرار الحق سبیلی موجب:

> ''بچوں کے ادب کے ساتھ المیہ یہ ہے کہ اس موضوع کی اہمیت کو بڑے لوگ سمجھنے کی کوشش نہیں کرتے ہیں اور اس پر سنجیدگی سے غور وفکر کے لئے تیار نہیں ہوتے، اس کی ایک خاص وجہ یہ ہے کہ ہمارا سماج بڑوں کا سماج ہے، اس سماج میں بچوں کی ضروریات اور حقوق کو کوئی اہمیت حاصل نہیں ہے، بڑے اپنے بچوں کے لیے اچھی غذائیں، دوائیں، لباس و پوشاک اور تعلیم کے معاملہ میں بھرپور توجہ دیتے ہیں، لیکن بچوں کے ادب کو نظر انداز کر دیتے ہیں، بچوں کا ادب تحریر کرنے کو اپنی کسر شان سمجھتے ہیں، اور بچوں کا ادب تحریر کرنے والوں کو کم تر درجہ کا خیال

کرتے ہیں، جب کہ بچوں کا ادب بچوں کی تعلیم وتربیت اور ذہنی نشوونما کا بہترین ذریعہ ہے۔''(17)

ڈاکٹر سید اسرارالحق سبیلی دے وچاراں توں مُکھ نہیں موڑیا جا سکدا لیکن اوہناں وی دوجیاں سوجھواناں دی طرح ساری گل تخلیق کاراں تے پا دِتی اے۔حقیقت اے کہ بال ادب تخلیق کرن والیاں دی قدر ومنزلت کسے ادارے نے نہیں کیتی، نہ کسے سرکاری انجمن نے اوہناں دی حوصلہ افزائی کیتی اے۔ ایہی وجہ اے کہ بال ادب لکھن دی شرح مایوس کن حد تک انحطاط پذیر اے۔سعید لخت دے ایہ وچار بال ادب دی موجودہ صورتِ حال دی صحیح ترجمانی کردے نیں:

''ہمارے ہاں ابھی یہ نوبت نہیں آئی کہ کوئی ادیب بچوں کے ادب میں Specialized ہونے کی کوشش کرے۔ ایک تو اسی میدان میں کچھ زیادہ مالی منفعت نہیں، دوسرے محض بچوں کے لیے لکھنے والوں کو درخور اعتنا نہیں سمجھا جاتا۔ اس لیے ابھی یہ امید موہوم ہے کہ مستقبل قریب میں پاکستان میں ہائنز کرسچیئن اینڈرسن اور لانگ فیلو تو کجا، اسمٰعیل میرٹھی اور الیاس مجیبی کی ٹکر کا بھی کوئی ادیب یا شاعر پیدا ہو سکے۔''(18)

دُوجیاں پاکستانی زباناں دی طرح پنجابی بال ادب دا وی سب توں وڈا المیہ اے کہ اس موضوع اُتے جس سنجیدگی، غور وفکر تے کشادہ نظری نال کم کرن دی لوڑ اے، ایس نوں جنتی اہمیت دینی چاہیدی اے، ایس حوالیوں اتنی ہی بے اعتنائی تے بے فکری دا مظاہرہ کیتا جاندا اے۔ایہ ہُن دی گل نہیں، پنجابی بال ادب دی روایت ویکھیے تاں واضح ہو جاندا اے کہ پنجابی بال ادب ہمیشہ توں ای عدم توجہی دا شکار رہیا اے، تے پندونصیحت دے دفتر کھولن نوں ای بال ادب سمجھیا جاندا رہیا اے۔لیکن، ڈاکٹر ریاض شاہد دی بال شاعری ول رغبت تے اوہناں دے اسلوب نوں ویکھ کے امید کیتی جا سکدی اے کہ نہ صرف دوجے پنجابی شاعر اوہناں توں تحریک لے کے بال ادب وچ وادھے دا سبب بنن گے بلکہ کھوج کار تے سوجھوان وی بال ادب ول دھیان کرن گے۔آخر وچ اک تجویز اے کہ جامعات وچ ایم فل تے پی ایچ ڈی دے تحقیقی مقالیاں لئی بال ادب دا وی انتخاب کیتا جائے تا کہ بال ادب تے بال ادب دے تخلیق کاراں دی اہمیت تے افادیت واضح ہو سکے۔

.....☆.....

References:

* Research Scholar, PhD (Pakistani Languages & Literature, Allama Iqbal Open University, Islamabad.

1. Nayyar, Shafi Uddin-Urdu Main Bachon Ka Adab (by Dr. Khush'hal Zaidi (Dehli: Urdu Academy, 1989) 28
2. Britannica Junior Encyclopedia (For Girls & Boys), Vol: IV, C 1951, 249
3. Siraj Anwar-Neeli Duniya (Dehli: Shama Book Dipot, 1970) 5
4. Hafeez Ahmed-Bachon ka Adab in Punjabi Zaban o Adab ki Mukhtasar Tareekh (by Dr. Inam Ul Huq Javed), (Islamabad: Muqtadara Qomi Zaban, 2006) 375
5. As above, 378
6. Muhammad Riaz Shahid, Dr.-Lehnday Punjab wich Baal Adab: Ik Jhaat in Monthly "Suneha", (Lahore: June to July 2018) 6-10
7. Muhammad Riaz Shahid, Dr.-Chan Taaray (Faisalabad: Chanba Adbi Academy, 2015) 21
8. Muhammad Riaz Shahid, Dr.-Nikki Dunya (Lahore: Punjabi Markaz, 2011)8
9. As above, 46
10. Muhammad Riaz Shahid, Dr.-Chan Taaray, 52
11. As above, 54
12. As above
13. Muhammad Riaz Shahid, Dr.-Nikki Dunya, 27
14. As above, 13
15. As above, 14
16. Salim Akhtar, Dr.-Urdu Adab ki Mukhtasar Tareekh (Lahore: Sang-e-Meel Publicaitons, 2003) 533
17. Israr Ul Huq Sabili, Sayyed, Dr.-Bachon ka Adab aur Akhlaq (Patna City: Patna Books, 2007) 64
18. Saeed Lakht-Bachon ka Adab in Pakistan Main Urdu: 1947 to 1964 (by Tahir Farooqi, Khatir Ghaznavi), (Peshawar: University Book Agency, 1965) 501